

LINGVISTINĖS PASTABOS

„TRUMPINĖ PRIEGAIDE“?

0. Mūsų lingvistiniuose darbuose dabar beveik visuotinai yra paplitusi nuomonė, kad lietuvių literatūrinė kalba turinti tris priegaides: tvirtapradę, tvirtagalę ir trumpinę¹. Vieni kalbininkai trumpinės priegaidės buvimą laiko absoliučiai neginčijamu dalyku, kiti priima ją tik sąlygiškai.

„Trumpinės priegaidės“ neminėjo nei F. Kuršaitis, nei K. Jaunius, nei K. Būga, nei J. Jablonskis², jos nebuvimą savo paskaitose nuolatos pabrėždavo J. Balčikonis.

Kaip yra iš tikrųjų? Yra lietuvių kalboje „trumpinė priegaidė“, ar jos nėra?

Norint atsakyti į šį klausimą, reikia tiksliai išsiaiškinti kirčio ir priegaidžių sąvokas.

1. Kirtis yra kurio nors žodžio (resp. morfemos, ritminės žodžių grupės) vieno skiemens išskėlimas, išryškinimas kitų skiemenų atžvilgiu³. Fonetinės priemonės, kuriomis tas skiemuo išryškinamas, fonologijos požiūriu neturi jokios reikšmės⁴. Pavyzdžiui, vokiečių kalboje kirčiuotas skiemuo yra stipresnis, rusų kalboje – aiškesnis ir ilgesnis, naujojoje graikų kalboje – ilgesnis, čekų kalboje – aukštesnis ir stipresnis ir t. t., tačiau visais atvejais

¹ Pirmą kartą tokia pažiūra viešai kritikuojama J. Kazlausko recenzijoje „Mokslinė lietuvių kalbos gramatika“ (žr. „Pergalė“, 1965, Nr. 10, p. 173 t.).

² K. Jaunius *priegaidė* vadino kirtį (plg. lot. *accentus*), o priegaidę – *intonacione* (žr. К. Явнинс, Грамматика лиговского языка, Петроград, 1908–1916, Отдел I, p. 33 t. ir К. В ū g a, Aistiški studijai, I, Peterburgas, 1908, p. 41, 42 ir kt.), J. Jablonskis tvirtapradę priegaidę vadino *tvirtapradžiu ilgumu*, tvirtagalę – *tvirtagaliu ilgumu* (žr. J. Jablonskis, Rinkiniai raštai, I, V., 1957, p. 62, 189 tt.; P. Kriaušaičio ir Rygiškių Jono Lietuvių kalbos gramatika, Vilnius, 1919, p. 10 t.).

³ Reikia skirti žodį kaip išraiškos plano elementą nuo žodžio kaip turinio plano elemento: išraiškos plano žodis yra kalbos atkarpa, sakinyje turinti vieną kulminatyvinį kirtį. Todėl enklitikai ir proklitikai sakinyje nėra žodžiai. Šiaipjau visi vienskiemeniai kalbos elementai, atlieką žodžio funkciją, sakinyje visada kirčiuojami. Tai geriausiai rodo kalbininkų pokalbiuose vartojami žodžio elementų – priešdėlių, priesagų, galūnių ar raidžių bei fonemų – pavadinimai, pvz.: *Priešdėlis pà- žodyje pasakýti yra nekirciuotas; Žodis klaūsyas turi prlesagą -ym-, galūnę -ās.*; *Fonemà ò vartójama tik tarpautlniuose žodžiuose.*

⁴ Plg. С. Шаумян, Проблемы теоретической фонологии, М., 1962, p. 61–62.

išskiriamasis skiemuo turi tą patį fonologinį požymį – kirtį. Klausimas, ko-kiomis fonetinėmis priemonėmis vienoje ar kitoje kalboje realizuojamas kirtis, yra tų kalbų normos, o ne sistemos dalykas.

Kirtis priklauso ne skiemeniui ar skiemens centrui – balsiui, o visam žodžiui, nes jį sudaro kontrastas tarp kirčiuotojo skiemens ir likusiųjų žodžio skiemėnų. Kadangi visi vienskiemeniai žodžiai, išskyrus enklitikus ir proklitikus, sakinyje kirčiuojami, kirčiuotas skiemuo sudaro konstitutyvinę, arba būtinąją, žodžio dalį, jo centrą, prie kurio gali jungtis nekirčiuoti skiemėnys⁵. Vienose kalbose, pvz., lietuvių ir rusų, iš vienos ir kitos žodžio centro (kirčiuotojo skiemens) pusės nekirčiuotieji skiemėnys jungiasi be jokių apribojimų⁶, kitose kalbose nekirčiuotų skiemėnų skaičius ir padėtis yra ribota: čekų kalboje jų nebūna prieš žodžio centrą, turkų kalboje – po žodžio centro ir t. t. Pirmuoju atveju sakoma, kad kalba turi laisvą kirtį, antruoju – fiksuotą. Iš tikrųjų kirtis, kaip konstitutyvinė žodžio dalis, nebūna nei laisvas, nei fiksuotas – laisvas ar nelaisvas gali būti tiktai nekirčiuotų skiemėnų skaičius prieš kirčiuotąjį skiemėnį ir po jo⁷.

Net toje pačioje kalboje kirtis gali būti reiškiamas įvairiais būdais, kurie priklauso nuo sakinio intonacijos, ekspresyviųjų kalbėtojo poreikių, kalbos tempo ir kt. Kadangi visos tos sąlygos nuolat keičiasi, neįmanoma nė įsivaizduoti, kad kurio nors žodžio kirčiuotas skiemuo galėtų būti tariamas vienodai kelis kartus, nors jį kartotų net tas pats asmuo. Visi tie skirtingi kirčio tarimai nesvarbūs kalbos sistemai ir, žinoma, fonologijai, tiriančiai kalbos sistemos išraiškos planą, nes jie nediferencijuoja žodžių (resp. jų gramatinių formų). Pavyzdžiui, rusų *замок* liks tas pats žodis, ar jį tarsime su labai stipriu ar su silpnu, ar su kylančiu ar su krintančiu kirčiu ir t. t.

2. Ne visada skirtingas kirčiuoto skiemens, turinčio tas pačias fonemas, tarimas nedaro įtakos žodžio reikšmei. Tuo lengva įsitikinti, palyginus tokius lietuvių literatūrinės kalbos žodžius, kaip *lópo* : *lōpo*, *sūris* : *sāris*, *gývis* : *gývis*, *siūsiu* : *siūsiu* ir kt. Jeigu pirmuosius šių porų žodžius ištartume su tokiu pat kirčiu, kaip antrieji žodžiai, tie žodžiai automatiškai virstų antraisiais žodžiais, ir atvirkščiai. Jeigu, sakysim, žodžius *grýbas*, *žvýras*, *miētas* ištartume su pirmųjų žodžių kirčiu, gautume nesuprantamus, tačiau lietuvių kalboje visai įmanomus žodžius **grýbas*, **žvýras*, **miētas*⁸.

⁵ Vienskiemenių žodžių kirtis negriauna teiginio, kad kirtį sudaro kirčiuotųjų ir nekirčiuotųjų skiemėnų kontrastas. Šis kontrastas būtinas visos sistemos, o ne atskirų jos elementų požiūriu. Vienskiemeniuose žodžiuose tas kontrastas yra tarp realizuoto kirčiuotojo skiemens ir nerealizuotų nekirčiuotų skiemėnų.

⁶ Čia turimi galvoje fonologiniai (resp. fonetiniai), o ne morfologiniai apribojimai.

⁷ Ši mintis neatrodytų keista, jeigu skirsime dvi sąvokas – išorinę ir vidinę kalbos elementų tvarką. Išorinę elementų tvarką turime tada, kai skaičiuojame nuo pirmojo ar paskutiniojo kalbos atkarpos elemento, pavyzdžiui, nuo sakinio pirmojo žodžio, žodžio pirmojo skiemens, skiemens pirmosios fonemos ir t.t. Vidinė elementų tvarka nustatoma konstitutyvinio elemento atžvilgiu, pavyzdžiui, žodžių ryšiai sakinyje tarinio atžvilgiu, fonemų tvarka skiemenyje – balsio atžvilgiu ir t.t. (Plg. J. Kuryłowicz, La notion de l'isomorphisme. – Kn.: Esquisses linguistiques, Wrocław-Kraków, 1960, p. 19 tt.).

⁸ Žinoma, tie žodžiai bus nesuprantami tik žmonėms, kalbantiems idealia literatūrine kalba (ypač kilusiems iš Vakarų Lietuvos). Asmenys, kilę iš Rytų Lietuvos, tų žodžių neskirs nuo pirmųjų arba suvoks tik kaip jų ekspresyvinius variantus.

Visa tai rodo, kad tam tikrais atvejais lietuvių kalboje žodžiai skiriasi tik skirtingu kirčiuotu skiemenu tarimu. Toks skirtingas kirčiuotų skiemenu tarimas, kuris gali diferencijuoti kitais atžvilgiais identiškų žodžius, yra priegaidė. Skirtingas kirčiuoto skiemens tarimas yra skirtingų priegaidžių išraiška tuo ir tik tuo atveju, kai tomis pačiomis fonetinėmis sąlygomis (įskaitant intonacines, ekspresyves ir kt.) galima tokių skirtingų tarimų opozicija. Rusų kalba neturi priegaidžių ne todėl, kad joje kirčiuoti skiemens visada vienodai tariami (tai visiškai neįmanomas dalykas), o todėl, kad joje negalima skirtingų kirčio realizacijų opozicija, kad joje nėra ir negali būti nė dviejų žodžių, kurie skirtųsi tiktai skirtingu kirčiuoto skiemens tarimu. Savo ruožtu lietuvių kalba turi priegaides ne todėl, kad joje kirčiuoti skiemens nevienodai tariami, o todėl, kad tam tikrais atvejais skirtingai tariami kirčiai joje gali būti priešpastatomi, kad joje gali būti ir yra žodžių, kurie skiriasi tik kirčio tarimu.

3. Ne kiekvieną ir lietuvių literatūrinės kalbos kirčiuotą skiemenį galima laikyti turinčiu priegaidę.

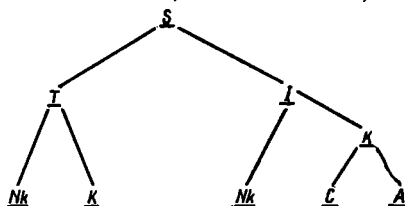
Kaip žinoma, visi lietuvių kalbos skiemens yra dviejų tipų: trumpieji, kurių centrą sudaro trumpieji balsiai *i, e (?)*, *e, a, o, u* ir ilgieji, kurių centrą sudaro ilgieji (įtemptieji) balsiai *i', e', a' o', u'*, diftongoidai *ie, uo* ir dvifonemiai dvibalsiai (gryniesi sudėtiniai ir mišrieji). Skirtingas priegaides gali turėti tiktai ilgieji skiemens – trumpieji skiemens turi tik vieno tipo kirtį, žymimą gravio ženklu ir neretai vadinamą „trumpine priegaide“. Žinodami kirčio vietą, mes visada be jokios klaidos galime sukirčiuoti žodžius, kurių skiemens trumpi, nes trumpas skiemuo automatiškai nulemia kirčio tipą. Bet mes jokių būdu nesukirčiuosime žodžių, kurių skiemens ilgi: kad galėtume juos sukirčiuoti, reikia žinoti kirčiuotųjų skiemenu priegaides. Tai rodo, kad trumpieji lietuvių kalbos skiemens gali turėti tiktai kirtį, o ilgieji – kirtį ir skirtingas kirčiuotų skiemenu priegaides – akūtą (tvirtapradę priegaidę) ir cirkumfleksą (tvirtagalę priegaidę)⁹. Galvojimas, kad trumpieji skiemens turi priegaides, kurių pobūdžio dėl skiemenu trumpumo kalbantieji nepastebi, yra nepagrįstas: kalbos fonetinės ypatybės, kurių nesuvokia kalbantieji ta kalba žmonės ir kurios, žinoma, negali diferencijuoti žodžių, nepriklauso kalbos sistemai, kitaip sakant, jos neegzistuoja kalboje. Instrumentiniai „argumentai“ šiuo atveju jokios įrodomosios galios neturi¹⁰.

4. Tuo būdu, lietuvių literatūrinėje kalboje kirtį gali turėti tiek ilgieji, tiek trumpieji skiemens, o priegaides (akūtą ir cirkumfleksą) – tik-

⁹ Terminai *akūtas* ir *cirkumfleksas* šiuo atveju yra patogesni už įprastinius terminus *tvirtapradę* ir *tvirtagalę priegaidę*, nes jie nepasako, kaip fonetiškai realizuojama jų fonologinė opozicija, tuo labiau, kad lietuvių kalbos priegaidžių fonetinės ypatybės nėra kaip reikiant iširtos.

¹⁰ Tokiais „argumentais“ būtų galima „įrodyti“ priegaidžių buvimą net rusų ir vokiečių kalbose, nes ir ten kirčiuoti skiemens nevienodai tariami. Antra vertus, jeigu kam nors pavyktų instrumentais nustatyti, kad lietuvių kalboje trumpo skiemens kirtis vienais atvejais tariamas vienaip, kitais – kitaip, tai tyrinėtojas vis tiek negalėtų tvirtinti suradęs trumpojo skiemens priegaides: tokį teiginį jis galėtų pagrįsti, tik įrodęs, kad jos diferencijuoja žodžius. Be to, reikia nepamiršti, kad instrumentų duomenis interpretuoja žmogus, o šiuo atveju vienintelė teisinga interpretacija yra fonologinė. Atsisakydami fonologinės instrumentinių duomenų interpretacijos, mes atsisakome kriterijaus, kuris leidžia paprastai ir neprieštarinčiai klasifikuoti ir interpretuoti kalbos išraiškos plano reiškinius.

tai ilgieji kirčiuoti skiemenys. Jų tarpusavio santykius galima pavaizduoti tokia schema (simbolių reikšmės: S – skienuo, T – trumpas, I – ilgas, K – kirčiuotas, Nk – nekirčiuotas, C – cirkumfleksas, A – akūtas):

5. Kadangi priegaidės lietuvių literatūrinėje kalboje turi tik kirčiuoti skiemenys, priegaidės sąvoką lengvai galima pakeisti kirčio tipo arba tiesiog kirčio sąvoka ir kalbėti ne apie tvirtapradę ir tvirtagalę priegaidę, o apie akūtinį ir cirkumfleksinį kirtį¹¹.

6. Šios pastabos „trumpinės priegaidės“ klausimu suponuoja mintį, kad reikia kuo griežčiausiai skirti kiekvieno kalbos išraiškos plano reiškinio fonologinę interpretaciją nuo jo konkrečių fonetinių ypatybių. Kalbos sistemos išraiškos plano elementus galima nustatyti tik fonologinės analizės metodu.

A. Girdenis, V. Žulys

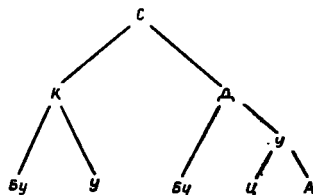
„КРАТКАЯ ИНТОНАЦИЯ“?

Резюме

В литовской лингвистической литературе в последнее время распространено мнение, по которому в литовском литературном языке имеются якобы три интонации: нисходящая (акут), восходящая (циркумфлекс) и краткая.

Такое мнение с фонологической точки зрения ошибочно, так как дистриктивное противопоставление интонаций (акута и циркумфлекса) возможно только в долгих ударных слогах. В кратких же слогах имеется только ударение.

Все просодические противопоставления литовского литературного языка можно представить в следующей схеме (значения символов: С-слог, К-краткий, Д-долгий, Бу-безударный, У-ударный, Ц-циркумфлексивный, А-акутовый):

A. Гирдянис, В. Жулис

¹¹ Pfg. A. Мартине, Принцип экономии в фонетических изменениях, М., 1960, стр. 210 t.